

LA DESFETA DE L'HORTA I ELS MOLINS DE CIUTAT DE MALLORCA

UN PAISATGE PRODUCTIU DESTRUÏT

Joan Mayol

...tot són molins girats al vent
i aigua que corr per la calçada.

Mn. J. Calafat. *La meva terra*, 1902.

La sobirania alimentària de Mallorca és inexistent. La insuficiència dels cereals ha estat una constant des de l'edat mitjana (Bisson, 1977), que ha requerit una persistent activitat comercial, o fins i tot corsària. Avui aquest fet ja no queda circumscrit al blat, sinó que ha esdevingut general: l'illa sols produeix el 15 % dels aliments que s'hi consumeixen.

Fa algunes dècades, però, hi havia un sistema agrari d'una enorme eficàcia pel que fa a la producció hortofructícola i làctia: l'Horta de Ciutat de Mallorca. La capital, l'actual Palma, ha allotjat des de fa segles quasi la meitat de la població insular. Una gran part dels aliments frescos que s'hi consumien eren produïts a l'Horta Baixa, al llevant de la vila. Al segle xx, va quedar estructurada en propietats d'entre 5 i 10 quarterades,¹ de producció ecològica *avant la lettre*, familiar, amb una enorme contribució de l'energia eòlica, un sistema de distribució prou eficaç, als mercats locals, i un reciclatge dels residus urbans ben eficient. Lamentablement, l'abús de l'aqüífer i l'expansió urbana incontrolada l'han destruïda quasi per complet.

«En el rànking dels atemptats ecològics comesos a Mallorca, la destrucció de l'Horta ocupa un lloc molt destacat»

■ ELS ORÍGENS ISLÀMICS

Mallorca és pobra en aigües superficials. Sols hi ha torrents, actius únicament en època de pluja, que els musulmans (durant els segles x a XIII) ja havien gestionat per a moldre gra, mitjançant molins d'aigua, per al consum domèstic i per irrigar algunes terres. L'Horta Alta, al nord de Ciutat, es regava amb aigua de fonts, amb síquies i torns horaris dels quals queden encara romanents. Però a l'Horta Baixa, la més extensa, sols hi

¹ La quarterada és la unitat de superfície utilitzada a Mallorca, que equival a 7.103,1 m². Segons la tradició, equival a un quadrat de 40 brases de costat, adoptant com a braça la del rei Jaume I, que resultaria tenir 2,107 m, una dimensió considerable.

arribava un petit ramal fins a finals dels anys cinquanta, quan els horts que se n'abastien varen ser urbanitzats. La resta de terres, la immensa majoria, es regaven amb aigua freàtica. L'extracció es portava a terme mitjançant les sínies (una tecnologia àrab, denominada *saniya* al Magreb), un artefacte elevador de l'aigua del subsol, ja esmentat per Ramon Llull en el segle XIII, que pot proporcionar 4 m³/hora i irrigar una hectàrea (Rosselló

Verger, 2018). Les sínies han rodat a Mallorca fins fa una generació. El procediment necessitava la dedicació constant d'un animal i una persona (que evitava que aquell s'aturés). L'animal havia de ser proveït de clucals per evitar que tanta volta l'arribés a marejar. Ara fa un segle, algunes de les sínies tradicionals de fusta i catúfols de test varen ser substituïdes per les denominades *sínies valencianes*, fetes de ferro.

La història de l'Horta de Ciutat de Mallorca va lligada als més de 2.500 molins hidràulics que van arribar a haver-hi a l'illa per tal d'elevat l'aigua del subsol, i expandir així els cultius de regadiu. Els molins de ramell (a la imatge), els més importants fins als anys cinquanta del segle passat, eren d'ús molt laboriós, ja que cada dia calia desplegar i arregar les petites pales de fusta sobre les quals incidia el vent. En queden nombrosos exemplars en distints estadis de degradació, com aquest immediat a l'aeroport de Son Santjoan (Palma). Tal com els molins, l'Horta de Ciutat ha anat desapareixent sota una expansió urbana descontrolada.

Joan Moya

Els molins de pala, totalment metàl·lics, varen ser els darrers a implantar-se. La cua abatible, un invent genuïnament mallorquí, feia molt senzill activar-los o traure'ls del vent. Tot i que encara en queda algun en ús, la major part dels que es veuen han estat objecte de taxidèrma paisatgística amb fins ornamentals, com aquest a la barriada de Son Ferriol.

■ L'ÈPOCA D'ESPLENDOR DE L'HORTA I DELS MOLINS

La gran expansió de l'Horta Baixa va tenir lloc al segle XIX, amb la dessecació d'un gran aiguamoll, el Prat de Sant Jordi, entre 1845 i 1850. Hi intervingué un enginyer holandès, Paul Bouvijn, que comptà amb la mà d'obra de presidiaris. Obriren connexions amb la mar i s'instal·là un molí de vent per impulsar l'aigua, amb una roda de pales. Tradicionalment, s'ha considerat que aquest va ser el primer edifici amb un objectiu hídric de Mallorca, però fa uns anys es descobriren precedents més antics (Segura Salado, 2005), que, tanmateix, semblen haver tengut poca transcendència.

La base de l'expansió del reguiu, la superfície del qual va arribar fins prop de les 3.000 quarterades, varen ser els molins. El de Bouvijn va estimular la creativitat de diversos inventors locals, que adaptaren els de vent (per a moldre gra) per a treure aigua freàtica. Tengueren una ràpida evolució: els primers eren de veles rectangulars, com els de moldre gra; els seguien els de veles triangulars, de gaies simples o dobles, ideats per Martí

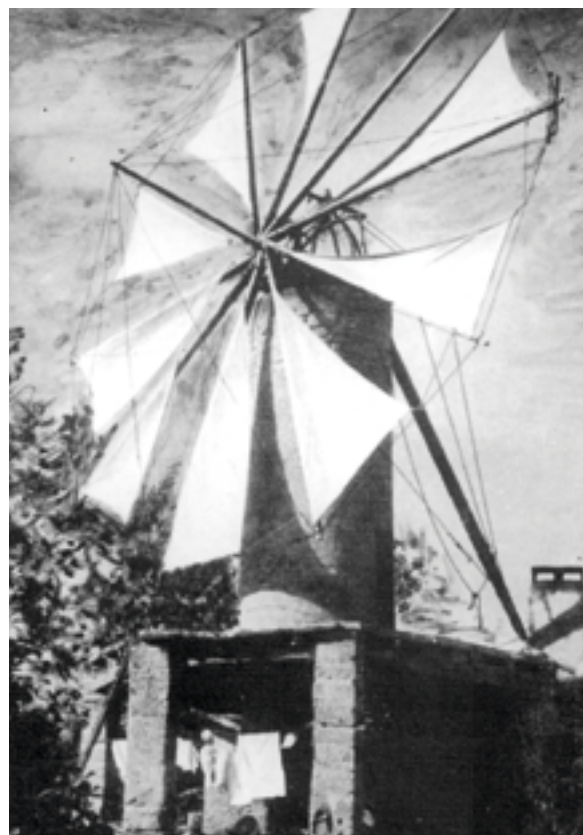
Barrera, de Pòrtol, els darrers dels quals funcionaren fins als anys cinquanta. A principis del segle XX apareixen els de ramell, de fusta, que estalviaven la feina d'estendre i plegar les lones sobre les antenes per una més senzilla de desplegar el ventall de llistons (cada molí tenia de seixanta a cent llistons), cosa que calia fer cada dia. Una gran innovació va ser la cua d'orientació autònoma al vent, la qual substituï la llarga biga que permetia girar manualment tot l'aparell de terra estant. Als anys quaranta entren en escena els molins de pales de ferro, més poderosos i resistents. El molí, damunt una torre edificada sobre el pou, quedava adossat al safareig, on s'acumulava l'aigua extreta, que circulava al llarg de la finca en una calçada (síquia pavimentada, un poc

Un dels primers treballs del professor Vicenç M. Rosselló Verger va ser la detallada cartografia dels molins de l'Horta de Palma a finals dels anys cinquanta del passat segle, el moment de màxima esplendor dels molins de vent. Ja s'hi aprecia, tanmateix, el buit generat per la implantació del nou aeroport de Palma, a Son Santjoan.

FONT: Rosselló Verger (1961)

«La sobirania alimentària de Mallorca és inexistent: l'illa sols produeix el 15% dels aliments que s'hi consumeixen»

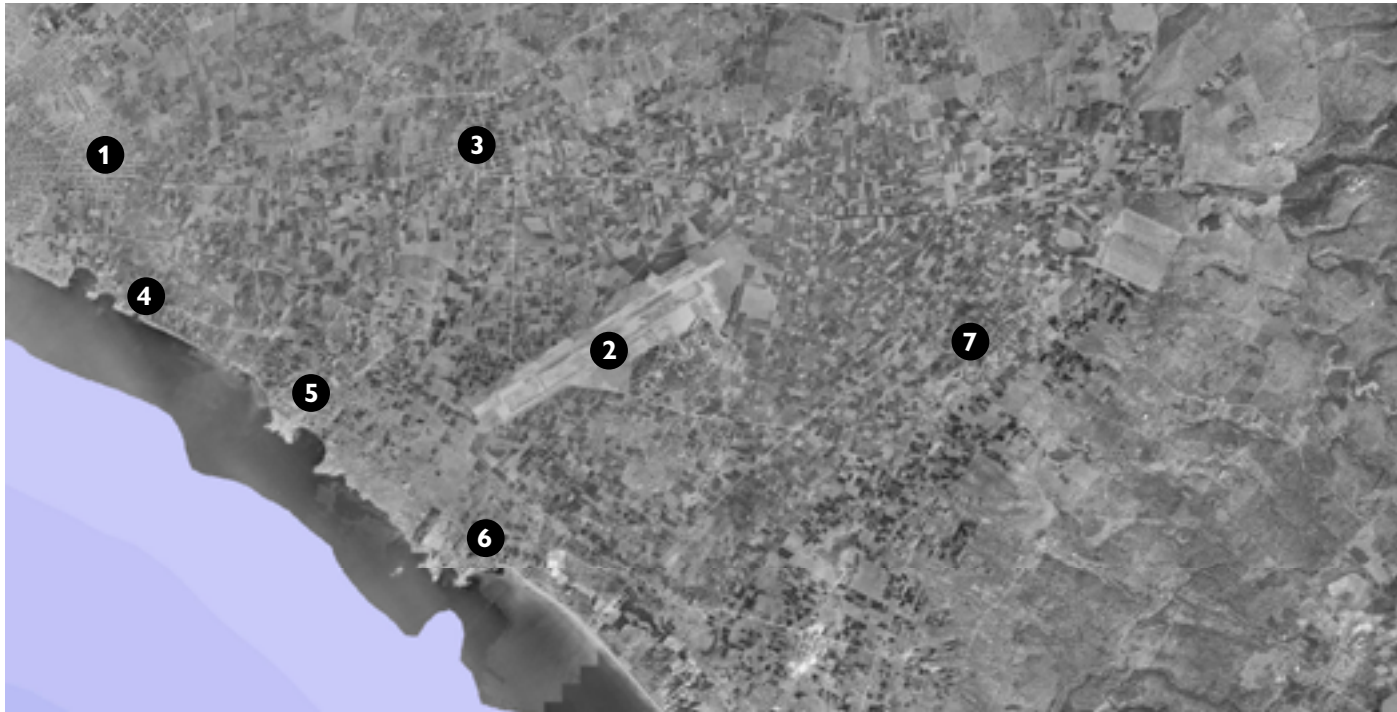
Molí de veles, de tipus *panènone*, amb gaies triangulars. Aquesta tipologia era pròpia d'alguns molins fariners (com el de la imatge) i va ser la primera utilitzada en els aiguaders. S'hi aprecia la barra posterior, amb la qual el moliner havia de fer girar tot l'aparell per a orientar-lo al vent.

FONT: Fotografia de Jaume Escalas Real (Arxiu Escalas) publicada per l'Associació d'Amics dels Molins (1995).

més alta que el terreny), amb diverses boques a través de les quals passava als solcs de les verdures o les paraules de cultius herbacis. Aquest sistema de reg, a manta, requeria una gran quantitat d'aigua.

Les cròniques parlen de personatges singulars, inquietos herois locals per les innovacions que aportaren: el capellà de ses idees, de s'aigo o capellà màquina, Mn. Rafel Oliver, que va patentar els primers aparells; Damià Reixac, En Damià des molins, un fuster eminent que fabricava bombes de fusta i va inventar, junt amb Mn. Oliver, la cua que hem descrit, o en Bernat Rigo, es Cabo Loco de malnom,² l'inventor dels molins de ferro. Altres innovacions es deuen a un metge, el Dr. Zepeda (es metge Herodes) i un hàbil ferrer, en Maneu, que innovà amb les bombes de fusa... Homes, en fi, que obriren camins de progrés amb millores tècniques en

² Mentre feia el servei militar, va ser ascendit a caporal. En va tenir tal alegria que va estar de celebració durant tres dies, i en tornar a casa sa mare li ho va retreure, acusant-lo de *loco*. «Loco sí, però cabo! Ara som es cabo loco», va respondre, i va mantenir el malnom tota la vida (Galiana Veiret, 2017a).

Les fotografies aèries de 1956 i 2019 demostren la degradació de l'Horta Baixa de Ciutat. El 1956 (a dalt), l'Horta arriba a l'exemple de Palma (1); s'han iniciat les obres de l'aeroport de Son Santjoan (que implicaren la destrucció de cents de molins) (2); s'ha iniciat l'establiment de Son Ferriol (3), i els nuclis del Molinar (4), el Coll d'en Rabassa (5), Can Pastilla (6) i Sant Jordi (7) són de poca extensió. Els horts formen un mosaic bigarrat de distints tons de grisos, que indica la gran diversitat de produccions. El 2019 (a la dreta), l'ocupació és massiva. Tots els elements construïts de 1956 han crescut com a tumors, especialment Son Santjoan. A més, entre altres, s'han implantat polígons de serveis –Son Morro (8), Son Oms (9), l'hospital de Son Llàtzer (10), la central tèrmica de Cas Tresorer (11) o els dipòsits d'hidrocarburs (12). Els cultius s'han simplificat i reduït pràcticament a alfals (verd intens) o secà.

els aparells eòlics. Amb aquests artefactes, el rendiment d'extracció d'aigua freàtica s'incrementà de manera notable, fins als 18 m³/hora d'una profunditat de 7 o 8 metres, per regar 5 quarterades. L'èxit de l'invent va ser espectacular: l'arxiduc Lluís Salvador en comptabilitzà 56 a la dècada del 1872; el 1890 ja n'hi havia 200; el 1950 eren més de mil, i el cens insular definitiu elaborat pel Consell de Mallorca dona la xifra màxima de 2.502, 1.112 dels quals a Palma (Serrano, Cardell i Coll, 2002). Jean Bisson, un geògraf francès que es va doctorar amb un estudi de l'agricultura balear (Bisson, 1977), parla d'una *forêt eoliénne* i el professor Rosselló Verger (1961, 2018) considera que va ser la concentració de molins més gran del món, amb més de 70 per km². Avui, no arriba al centenar de molins aiguaders els que encara funcionen a Mallorca.

És curiós evocar que els molins, especialment quan els nous models metàl·lics de certa envergadura esdevingueren dominants, no van ser ben vists per tothom; Jean Brunhes, geògraf francès que va visitar l'illa el 1910, els valorà molt negativament (Rosselló Verger, 2018). Poques dècades més tard, però, esdevindrien el símbol turístic local. És una història similar a la de la Torre Eiffel, inicialment rebutjada pels parisencs, o la que

veim avui amb algunes actituds contra els molins de generació elèctrica i parcs solars, quan sols s'invoquen motius estètics.

La història dels molins mallorquins és apassionant, i ha rebut prou atenció (Associació d'Amics dels Molins de Mallorca, 1995; Cañellas, 1993; Galiana Veiret, 2017b; Rosselló Verger, 1959a, 1959b, 1961, 2018). El procés evolutiu de millores successives té moltes similituds amb l'evolució biològica, en funció de necessitats, recursos i pressió ambiental: mutacions i selecció. Fins i tot es produeix una important expansió de l'àrea de distribució, com la de les espècies més exitoses: un fill d'en Reixac, emigrant a l'Argentina, se n'hi va dur els plànols i els hi implantà; unes monges missioneres els introduïren al Perú i uns clergues benedictins mallorquins, a Austràlia.

Un fet climàtic era decisiu: a l'estiu, Mallorca té un règim de brises molt regular i relativament potent; l'interior de l'illa s'encalenteix més que el mar, i els corrents ascendants deixen un buit ocupat amb corrents quasi perpendiculars a la costa, que els illencs coneixem amb el nom d'*embat*. Els primers mapes (de direcció i horari) es confeccionaren amb una enquesta distribuïda per la Guàrdia Civil a 720 pagesos (aleshores el ventat

CC BY 4.0 ITBISA-scne.es (Govern de les Illes Balears)

**«La base de l'expansió del reguiu,
la superfície del qual va arribar fins prop
de les 3.000 quarterades, varen ser els
molins»**

de gra a les eres era fonamental) i moliners (Jansà i Jaume, 1946). És clar, tanmateix, que no sols s'aprofitaven les brises estivals, sinó qualsevol vent. Això exigia una gran saviesa meteorològica: el pagès havia de saber preveure els canvis de direcció o intensitat del vent i evitar tenir els molins en marxa en cas de torbonades o altres incidents.

Als anys cinquanta, els molins ja havien substituït quasi totes les sínies. Eren, però, aparells perillosos. La reparació d'avaries –no excepcionals en cas de ventades, pel mateix desgast o per efecte de llamps– implicava riscos importants, especialment si calia baixar al pou, d'amplada mínima, on calia il·luminar-se amb llum de carbur (Galiana Veiret, 2017b). Una tasca que va deixar algunes vídues a la contrada. Alguns molins arboraven una petita creu a l'extrem de la cua, per afavorir la protecció divina.

El preu dels molins, el seu manteniment i la seva relativa fragilitat va fer que als anys seixanta les motobombes guanyassin la partida, amb motors de gas pobre, petroli, gasoil o benzina i elèctrics posteriorment. Com veurem, aquest canvi va ser determinant per desbordar la sostenibilitat del sistema.

■ EL PROCÉS PRODUCTIU

La tasca hortícola era intensa. L'amo³ amb la seva família i algun missatge⁴, assegurava la plantació i cura dels cultius, obtenint fins a tres collites anuals. Ben sovint, la producció s'iniciava amb llavors pròpies, seleccionades l'any anterior, fent planters de germinació en espais de terra ben femada i amb bona orientació. Les somades de verdura eren transportades de bon matí als mercats de Ciutat, amb centenars de carros de tracció animal fins als anys seixanta, on es venien a l'engròs a placers i botiguers o a la menuda als particulars.

La ramaderia era important i integrada en els horts: bestiar de feina, aviram, conills... No faltava almenys un porc, que consumia la verdura no venuda o malmesa i era engreixat de cara a la matança hivernal. La tracció animal era fonamental: llaurades, transport dins de l'explotació, sega i traginades fins als mercats i botigues. El deute de la humanitat amb els equins (les *bísties*, a Mallorca) és immens. El darrer mercat urbà a rebre directament els carros de l'Horta va ser el de l'Olivar, on, els anys seixanta, els hortolans varen ser ubicats al soterrani, la qual cosa provocava problemes d'accés: ben de matinada els carros ja feien cua per baixar amb

³ Tradicionalment, a Mallorca es distingeix entre *senyor*, el propietari de les terres, i l'*amo*, el cap de l'explotació. Després de la Primera Guerra Mundial i de la Guerra Civil, molts d'amos compraren la terra als senyors, sense perdre, amb això, el seu apel·latiu d'*amo*.

⁴ 'Home llogat per mesos o per un any per a fer feina en una possessió o lloc (Mall., Men.)' (Alcover i Moll, 1930).

dificultats l'empinada rampa, i no era excepcional que alguna bístia patinés amb el risc que suposava per l'animal, la càrrega i el carreter!

Molts d'horts comptaven amb un femater, que tenia la concessió municipal d'alguns carrers de Ciutat: traginava els residus a l'explotació, triava per al seu reciclatge tot el que podia tenir utilitat (vidre, paper, metalls, etc.) que venia, i compostava la resta. L'ajuntament cobrava una certa quantitat per la concessió: els fems eren un recurs i no un cost per a l'administració. La fertilitat del sòl s'assegurava amb aquest compost i les dejeccions d'alguns caps de bestiar vaccí, que a més produïen llet que també entrava en el circuit comercial. També era molt important el paper de «l'alga», la posidònia, com a llit pels animals i increment de la producció de fems. Periòdicament, els pagesos anaven a vorera de mar, a carregar alga, una feina relativament descansada, com demostra la cançó popular «A dur alga em fan anar, que és sa feina més lleugera; I ja mos veurem damunt s'era, I que, sense tenir cantera, I per força em faran cantar» (Alcover i Moll, 1930).

Eren explotacions agrícoles sustentades en una gran diversitat, amb molt poca o cap energia externa i el que avui deim producte de proximitat i economia circular. És clar que requerien un esforç humà molt considerable: les jornades eren de sol a sol (fins i tot en hores nocturnes per al traginer i la munyida de les vaques) i els infants començaven molt tendres a contribuir a les tasques quotidianes, cosa que avui qualificaríem d'explotació infantil.

■ CRISI I COL-LAPSE

La crisi de l'Horta va ser exògena i endògena. D'una banda, la Ciutat i les seves infraestructures l'ocuparen sense miraments: expansió urbana, aeroport (per a la seva construcció s'esbucaren més de cent molins), autopistes, indústries, hospitals, infraestructures –dues depuradores, una central elèctrica i una dessaladora hi són ubicades–, així com algunes parcel·lacions il·legals. Sòls fèrtils, que havien alimentat els ciutadans diversos segles, quedaren sepultats de formigó i asfalt. També va haver-hi una sobreexplotació de l'aqüífer, amb una responsabilitat com a mínim compartida amb el proveïment urbà i l'agrícola. Mentre els pous es cavaven a mà, hi havia un límit físic obvi, i no podien baixar gaire més d'un metre del nivell de l'aigua, situat inicialment a cinc pams (és a dir, un metre), que havia baixat als trenta-cinc o quaranta cap al 1950 i està avui prop dels cent pams en alguns pous. Les perforadores mecàniques (una de les primeres de les quals era coneguda com a «la barrina de la Diputació», en referència a l'administració

Juan Mayol

El molí de ramell de Ca'n Weyler, un hort que el general (1838-1930) va deixar a l'Ajuntament de Palma amb fins socials, ha estat recuperat recentment per l'associació AMADIP-Esment, que treballa amb persones amb discapacitat.

«S'han perdut, en gran part de forma irreversible, molts cents d'hectàrees vitals per a l'obtenció local d'aliments»

propietària) enfondien els pous de manera imprudent, per assegurar el flux, molt per davall del nivell freàtic, i connectaven així aqüífers de distinta salinitat i sobreexplotaven el conjunt.

Les autoritats reaccionaren tard: fins al 1969 no era necessari cap permís per excavar pous i sols s'implantaren mesures realment restrictives el 1973. La sal anava penetrant (ja en parla Bisson a la seva tesi) i els hortolans veien com es feia impossible produir, primer les verdures més delicades (mongetes, pebres...) i després, quasi tota la resta. Sols l'alfals resisteix l'aigua salabrosa, però aquest no és un aliment per als humans... Avui, però, és un dels cultius més extensos del que queda de l'Horta, en bona part gràcies a aigües depurades; altres terrenys d'antic reguiu són avui secans dedicats a l'ordi. Hi ha hagut subvencions per restaurar molins, que han beneficiat una cinquantena de casos, alguns dels quals amb funció publicitària o de simple taxidèrmia del paisatge. Un assaig d'adaptar-los a produir electricitat en els primers anys del present segle no va reeixir.

En el rànquing dels atemptats ecològics comesos a Mallorca, la destrucció de l'Horta ocupa un lloc molt destacat. Avui és el barri més degradat arquitectòni-

ORIÜND DE L'HORTA

Podria dir que la meua pàtria petita és l'Horta! Els meus avis materns eren hortolans, i la família paterna, propietària d'un hort. La meua mare, nascuda el 1931, recorda com a la seva infància li feien vigilar i estimular la bístia¹ que rodava la sínia. El seu germà encara va patir les febres (la malària) en aquella dècada.

De les meves estades a la casa dels padrins, tenc especial record de la força imponent dels molins de pales de ferro, als quals teníem estrictament prohibit acostar-nos, i especialment, de pujar a la torre. Era una prohibició quasi innecessària: la gran andròmina metàl·lica rodava amb gran inèrcia i estrèpit, el caixó enorme que albergava el mecanisme vibrava i s'estremia amb cruixits formidables i la fosca del pou on la bomba es perdia de vista era el més semblant a la boca de l'infern en la nostra imaginació.

En canvi, les somades (les càrregues de verdures per a dur al mercat) eren d'una gran bellesa. Els productes es rentaven amb l'aigua del mateix safareig, en piques especialment habilitades, i es componien acuradament en canastres de fusta. Aquelles carretades multicolors, esplendents i fragants eren un prodigi de diversitat: tomàtigs, cols, colfloris, albergínies, cebes, enciams, melons, síndries, pebres, patates, moniatos, espinacs, bledes... de vegades amb el complement d'alguns ramells de flors.

Un darrer record, patern en aquest cas: el meu progenitor m'havia explicat moltes vegades que els anys quaranta i cinquanta els pagesos de Sant Jordi tallaven anualment desenes d'hectàrees de les garrigues properes i baixaven gran quantitat de carretades de llenya per a adobar els camps amb *formiguers*, que el Diccionari Alcover-Moll defineix així: 'Boic; munt de terrossos sostingut per un feix de llenya o de brossa, que es crema en el camp conradis per fer servir la terra cremada per a abonar el camp'. Una pràctica avui abandonada que suposava una gestió continuada dels terrenys forestals, amb conseqüències positives en disminuir la càrrega de combustible.

Per acabar, un detall paisatgístic: a la meua infància quasi cap pagès ni propietari sacrificava terreny per a tancar la finca, eren totes obertes amb els límits assenyalats per fites als cantons. Avui, ai las, han esdevingut imprescindibles els tancaments físics, ben sovint de factura lamentable i estètica inexistent.

¹ A Mallorca, una bístia és sempre un èquid, és a dir, mul, cavall o ase (o les femelles respectives).

cament de Palma, amb centenars de molins en ruïna, cases abandonades i tancaments de les parcel·les sovint precaris i lamentables. Algunes organitzacions agràries reivindiquen la necessitat d'obrir les finques a activitats complementàries a les agrícoles (agroturisme o agroturades) que incrementin les escasses rendes, però la normativa limita aquests usos a finques d'extensió molt més gran que els tradicionals horts de Ciutat. El que era un paisatge de gran qualitat és avui un panorama depriment. Però el més greu és que s'han perdut, en gran part de forma irreversible, molts cents d'hectàrees vitals per a l'obtenció local d'aliments.

Avui, l'Horta és objecte d'un projecte de «parc agrari» d'iniciativa urbanística, l'èxit del qual està molt condicionat a una difícilíssima regeneració de l'aquífer. Òbviament, el «rebot de Ciutat» no és recuperable, però un esforç ben dotat d'imaginació i mitjans podria trobar nous usos agraris per la part d'aquest territori que no s'ha destruït de manera irreversible. ☺

REFERÈNCIES

- Alcover, A., & Moll, F. de B. (1930). *Diccionari català-valencià-balear*. Consultat en octubre de 2022 de l'edició electrònica <https://dcbv.iec.cat>
- Associació d'Amics dels Molins de Mallorca. (1995). *Els molins en el paisatge i l'arquitectura de les Illes Balears*. Catàleg de l'exposició del Casal Balaguer.
- Bisson, J. (1977). *La terre et l'homme aux Baléares*. Edisud.
- Cañellas, N. S. (1993). *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*. Col·lecció Menjavers, vol. 6. Documenta Balear.
- Galiana Veiret, P. (2017a). L'Horta Baixa i el Coll d'en Rabassa. En M. Rosselló Pons, J. M. Pastor, & S. Serra Busquets (Coords.), *I Jornades d'Estudis: El Pla de Sant Jordi. Actes. Rúbrica*, 27 (p. 233–236). Ajuntament de Palma.
- Galiana Veiret, P. (2017b). Sínieis i molins al Coll d'en Rabassa i zona d'influència. En M. Rosselló Pons, J. M. Pastor, & S. Serra Busquets (Coords.), *I Jornades d'Estudis: el Pla de Sant Jordi. Actes. Rúbrica*, 27 (p. 377–399). Ajuntament de Palma.
- Jansà, J. M., & Jaume, E. (1946). El régimen de brisas en la isla de Mallorca. *Revista de Geofísica*, IV(19), 304–328.
- Rosselló Verger, V. M. (1959a). El Prat de Sant Jordi y su desecación. *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, 622, 1–10.
- Rosselló Verger, V. M. (1959b). La huerta de Levante de Mallorca. *Estudios geográficos*, 20(77), 523–578.
- Rosselló Verger, V. M. (1961). *Molinos y norias*. Col·lecció «Panorama Balear», vol. 81. Ed. Luis Ripoll.
- Rosselló Verger, V. M. (2018). *Rèquiem per als molins aiguaders de Mallorca*. Leonard Muntaner editor.
- Segura Salado, J. (2005). Els molins elevadors d'aigua a Mallorca: Notícia històrica. En *Actes IV Congrés Internacional de Molinologia*, vol. 1 (p. 519–535). Consell de Mallorca.
- Serrano, A. R., Cardell, V., & Coll, M. (2002). El catálogo de los molinos de extracción de agua de Mallorca. Metodología y primeros resultados. En S. Navarro Lorente, C. I. de Santiago Restoy, & J. M. Bernal Palacios (Coords.), *De la tradición al futuro: III Jornadas Nacionales de Molinología* (p. 1–16). Govern de la Regió de Múrcia. Consultat en octubre de 2022 en <http://www.patrimur.es/documents/1806272/1815086/ainaserrano.pdf/ac36bdee-8a17-437d-bafc-b71ccf4b199d>

AGRAÏMENTS

Vull dedicar aquest article, amb admiració, al professor Rosselló Verger, que ha estudiat l'Horta de Palma durant més de seixanta anys.

JOAN MAYOL. Cap del Servei de Protecció d'Espècies del Govern de les Illes Balears fins a la seva jubilació l'any 2019. Actualment, manté l'activitat agrària a deu quarterades de l'Horta de Ciutat de Mallorca.